

РАНИ НЕОЛИТ У СРБИЈИ – КУЛТУРНО ХРОНОЛОШКИ ОДНОСИ

Дубравка Николић, Филозофски факултет, Београд

У тексту се указује на неке неусаглашене ставове о најстаријој фази старчевачке културе. Истакнуто је да је рани неолит на територији Србије заступљен на више од 40 локалитета на којима се може пратити процес уобличавања класичне старчевачке културе.

Кључне речи: Старчевачка култура, протостарчево, хронологија.

Први хронолошки системи старчевачке културе, који подразумевају њен развој кроз четири фазе, настали су половином XX века.¹ Иако су њихови аутори у то време располагали подацима са свега неколико истражених и сумарно публикованих локалитета, оба система су и данас у употреби. Истраживања која су уследила током шездесетих и седамдесетих година показала су, међутим, да се садржај појединих локалитета, посебно оних без сликане керамике, не може ускладити са периодизацијама В. Милојчића и Д. Гарашанин, што је подстакло истраживаче да у облику нових периодизација изнесу своје виђење развоја старчевачке културе.² Последњих година предложена је још једна периодизација старчевачке културе, односно старијег и средњег неолита централног Балкана, базирана на досадашњим резултатима истраживања и малобројним C-14 датумима.³

---

¹ V. Milošević, Körös-Starčevo-Vinča, *Reinecke Festschrift*, Mainz 1950, 108-118; D. Arandelović-Garašanin, *Starčevačka kultura*, Ljubljana 1954, 134-136.

² D. Srećević, Die Lepenski Vir-Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der Mittleren Donau, *Fundamenta*, Reihe A/3 (1971), 14-15; S. Dimitrijević, Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rešavanju ovih problema, *Materijali* 10 (1974), 82-91; M. Garašanin, Centralnobalkanska zona, *Praistorija jugoslavenskih zemalja* II, Sarajevo 1979, 132-135.

³ N.N. Tasić, *Hronologija starčevačke kulture*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду 1997, 43-44.

У свим периодизацијама критеријуме за дефинисање развојних фаза старчевачке културе представља појава *нолих* стилских и, ређе, типолошких елемената, као и њихово нестајање. У њима је, међутим, углавном занемарено оно што чини главну одлику старчевачке културе – груба и, посебно, барботин керамика, па се хронолошки системи В. Милојчића и Д. Гарашанин, али и неке периодизације које су настале знатно касније, заснивају првенствено на развоју сликане керамике. Став који је изнео М. Гарашанин да се поједине фазе могу дефинисати на основу еволуције карактеристичних форми (пластика и орнаментика), делимично и фактуре појединих керамичких врста, али првенствено на основу процентуалне заступљености и карактеристичних појава, само је делимично прихваћена.⁴ Због тога су многи проблеми везани за старчевачку културу остали неразјашњени. То показује и чињеница да су постојеће периодизације и данас, уз претпоставку о њиховој компатибилности, готово равноправно и истовремено у употреби, иако су неке од њих међусобно противуречне. Најчешће се подразумева хронолошка и културна истоветност периодизација Д. Гарашанин и Д. Срејовића, посебно њихових најстаријих фаза – Старчева I и Протостарчева. С обзиром на то да у стручној литератури постоје различити ставови, не само о културном, већ и хронолошком положају најстаријих фаза у развоју старчевачке културе, намеће се потреба поновног разматрања њиховог међусобног односа, а самим тим и усклађености појединих периодизација. У томе посебан значај имају, чини се, управо локалитети на којима није пронађена сликана керамика, као и они на којима недостаје керамика украшена барботином, или је присутна у веома малим количинама.

У периодизацији В. Милојчића се постојање локалитета без сликане керамике претпоставља само током фазе I. На основу хоризонта који у Старчеву лежи непосредно изнад здравице, В. Милојчић закључује да фазу I карактерише груба керамика украшена барботином, импресом, урезивањем и пластичним тракама, док црвена монохромна и сликана керамика нису заступљене.⁵

И у периодизацији Д. Гарашанин само најстарија фаза старчевачке културе подразумева локалитете без сликане керамике. Фазу Старчево I, дефинисану на основу садржаја јама 3,8 и најдубљег слоја јаме 5А, одликује доминација грубе керамике, малобројна фина керамика и одсуство сликане керамике.⁶ У украшавању грубе керамике примењује се најчешће барботин, док су импресо и урезивање веома слабо заступљени.

Локалитети без сликане керамике су у хронолошком систему Д. Срејовића приписани старијој етапи старчевачке културе која претходи класичној старчевачкој култури, са сликаном и барботин керамиком.⁷ Старија етапа културе дефинисана је на основу резултата истраживања неолитских слојева Лепен-

⁴ М. Garašanin, *op. cit.*, 132.

⁵ V. Milošević, *op. cit.*, 109.

⁶ D. Arandelović-Garašanin, *op. cit.*, 136.

⁷ Д. Срејовић, *Лепенски Вир*, Београд 1969, 176.

ског вира, и обухвата две фазе. Фазу Протостарчево I, коју репрезентује слој земуница (Лепенски вир Ша доле), одликује финија (обична) керамика која представља 60% укупног керамичког материјала и груба керамика (40%) у оквиру које доминирају посуде неравних површина (75%) и оне чије су површине превучене снопом гранчица (25%). Само мали део посуда (10%) украшен је пластичним ребрима (и у облику спирале), тракама, урезивањем и, сасвим спорадично, импресом. Барботин и сликање нису заступљени. У фази Протостарчево II (слој изнад земуница – Лепенски вир Шв горе) финија и груба керамика су заступљене са по 50%. Посуде украшене барботином чине 10% грубе керамике, односно 5% укупног керамичког материјала. Доминантна орнаментална техника је импресо – утискивање прста или нокта (присутан је и мотив класа) заступљено је на 75%, а утискивање ивице шкољке на 14% орнаментисаних фрагмената. Сликање белом, али и тамном бојом, које учествује у свега 0,1% у укупном материјалу, изводи се на финијој и грубој керамици.⁸

Периодизација С. Димитријевића даље разрађује стилске и типолошке одлике керамичког материјала са насеља која претходе класичној старчевачкој култури. У најстаријој фази – Старчево монохром, издвојене су две подфазе. Монохром А би карактерисала груба керамика, најчешће са неравним површинама или превученим снопом гранчица, понекад украшена пластичним ребрастим апликацијама, и фина керамика без орнамента. У млађој подфази (монохром В), у којој керамика задржава исте карактеристике, појављује се украшавање импресом.⁹ Следећу фазу, линеар А, карактерише груба керамика која се украшава најчешће импресом (појављује се и мотив класа), а у знатно мањем проценту су присутни барботин, урезивање и пластичне траке.¹⁰ Сликање се изводи готово искључиво белом бојом, мада је заступљена и тамна боја. Уз претежно праволинијске мотиве, појављују се и криволинијски мотиви.¹¹

М. Гарашанин у својој периодизацији издваја балканско-анадолску компоненту старијег неолита која у настанку старчевачке групе представља, у односу на севернобалканско-панонску компоненту, мање значајан елемент. Та компонента, за коју се наводи да одговара појавама које су у периодизацији Д. Срејовића обухваћене термином Протостарчево, означена је као група Gura Vascului. Она обухвата две етапе: старију – са монохромном и грубом керамиком, спорадично украшеном пластичним ребрима и импресом, и млађу – у којој се уз импресо појављује и барботин на грубој керамици, а на финој керамици орнаменти сликани белом и, само изузетно, црвеном бојом.¹² У односу на периодизацију Д. Гарашанин, М. Гарашанин сматра, као и Д.

⁸ D. Srejić, *op. cit.*, 7-9, n. 2.

⁹ S. Dimitrijević, *op. cit.*, 82.

¹⁰ S. Dimitrijević, *Das Neolithikum in Syrmien, Slawonien und Nordwestkroatien, Einführung in den Stand der Forschung, Archaeologia Jugoslavica* 10 (1969) 45.

¹¹ S. Dimitrijević, *op. cit.*, 83, n. 2.

¹² M. Garašanin, *op. cit.*, 132.

Срејовић, да група Guga Vascului, односно Протостарчево, претходи фази Старчево Па.

Најстарија фаза у развоју старчевачке културе је периодизација Н. Н. Тасића означена као ENCB. Иако наводи да одговара групи Guga Vascului, односно Протостарчеву, у неким детаљима она се, ипак, разликује од њих – Н. Н. Тасић сматра да за сада нема довољно елемената који би потврдили њену поделу на две подфазе, које су М. Гарашанин и Д. Срејовић издвојили у својим периодизацијама, а тамно сликање и мотив житног класа повезује тек са средњим неолитом, односно фазом MNCB.¹³

Преглед карактеристика најстаријих фаза старчевачке културе показује да готово сви аутори подразумевају само у тој фази постојање локалитета без сликане керамике. Садржај тих фаза, уз њихов могући хронолошки однос, остао је, међутим, до данас предмет оспоравања и неслагања.

Постојање Милојчићеве фазе I у којој је заступљена само груба керамика, док се фина појављује тек у фази II, оспорено је периодизацијом Д. Гарашанин, односно њеним дефинисањем фазе Старчево I.¹⁴ Примедбу на рачун фазе I Милојчићеве периодизације изнео је и С. Димитријевић, иако не искључује могућност да таква фаза у развоју старчевачке културе постоји. По његовом мишљењу, међутим, хоризонт непосредно изнад здравице у Старчеву, сиромашан анализама, који вероватно представља праисторијски хумус или недовољно формиран први хоризонт становања, не може бити поуздан ослонац за дефинисање те фазе.¹⁵ Из сличних разлога С. Димитријевић и фази Старчево I у периодизацији Д. Гарашанин приписује карактер претпоставке, сматрајући да није неопходно да све јаме хоризонта са сликаном керамиком морају садржати и ту врсту керамике.¹⁶

Својом периодизацијом и чињеницом да нису пронађена насеља која би карактеристикама свог материјала репрезентовала фазу Старчево I В. Милојчић и Д. Гарашанин, Д. Срејовић у потпуности негира оправданост издвајања такве фазе.¹⁷ Због тога у његовој периодизацији Старчево I добија нови садржај који, с обзиром на то да не доводи у питање остале фазе В. Милојчића и Д. Гарашанин, одговарају фази Старчево II, односно Старчево Па.¹⁸

Насупрот томе, М. Гарашанин је на становишту да се постојање фазе Старчево I, са садржајем који је дефинисала Д. Гарашанин, не може негирати, па стога његова периодизација обухвата и ту фазу, уз констатацију да однос групе Guga Vascului према Старчеву I није најјаснији.¹⁹ Због чињенице да у

¹³ N. N. Tasić, *op. cit.*, 43.

¹⁴ D. Arandelović-Garašanin, *op. cit.*, 132, 137.

¹⁵ S. Dimitrijević, *Starčevačka kultura u slavonsko-srijemskom prostoru i problem prijelaza ranog u srednji neolit u srpskom i hrvatskom Podunavlju*, Vukovar 1969, 28..

¹⁶ *Ibid.*, 30.

¹⁷ Д. Срејовић, *op. cit.*, 175, н. 2.

¹⁸ D. Srejić, *op. cit.*, 14, н. 2.

¹⁹ M. Garašanin, *op. cit.*, 132.

формирању старчевачке групе основну компоненту чини она са грубом барботин керамиком, М. Гарашанин претпоставља да на подручју старчевачке групе, у периоду који претходи фази Старчево IIа, морају постојати насеља чију основну карактеристику чини барботин керамика, а која временски морају бити паралелна са групом Gura Vasuilui, што потврђује, по његовом мишљењу, и појава барботина као секундарног елемента на неким од налазишта ове групе.²⁰ Тешко је, међутим, прихватити тезу да је барботин могао настати у оквиру насеља типа Старчево I, на којима већ представља доминантну врсту. Стратиграфска ситуација на протостарчевачким вишеслојним насељима пре указује на могућност настанка и развоја барботина у оквиру тих насеља, а завршни резултат тог процеса, који истовремено подразумева и потискивање импресо технике, видљив је на локалитетима класичне старчевачке културе. Као секундарни елемент у орнаментисању керамике барботин је, наиме, у различитим процентима, заступљен на свим локалитетима Протостарчево II. С обзиром на то да га у фази Протостарчево I нема, а да је у фазама Старчево II-III он водећа техника, чини се да би статистичке анализе са различитих протостарчевачких локалитета могле да разјасне део процеса уобличавања класичне старчевачке културе и укажу на динамику којом барботин од секундарне постаје доминантна орнаментална техника. Иако се не може тврдити да ће се рефлексије тог процеса, који не мора бити уједначен и једносмеран, уочити на свим локалитетима старијег неолита, логично је претпоставити да насеља са увећаним процентом барботина репрезентују развијену фазу Протостарчево II или њен крај, а не њен почетак.

Тезу о истовременом егзистирању групе Gura Vasuilui и Старчево I изнела је и Д. Гарашанин, уз напомену да би новим истраживањима могле да се утврде евентуалне територијалне и хронолошке разлике међу њима.²¹ Д. Гарашанин сматра, међутим, да је тешко замислив развој старчевачке културе, са претежно грубом керамиком, из групе Gura Vasuilui.²² У прилог оправданости издвајања своје фазе I, наводи да би, осим старчевачких јама, и неких од локалитета у средњем Поморављу, које је С. Ветнић 1974. године приписао фази Старчево III, могли да репрезентују Старчево I. Реч је, међутим, о рекогносцираним (Поље – Бујмир, Стари бунар) или локалитетима са уништеним културним слојем (Дамјанов кладенац, Трањина бара), са мало керамичког материјала, без довољно елемената за прецизније хронолошко опредељење.²³ У каснијим радовима С. Ветнић је кориговао своја датовања и неке од тих локалитета приписао раном неолиту, односно фазама Рајкинац

²⁰ *Ibid.*, 142.

²¹ Д. Гарашанин, Однос старчевачке групе према неолиту Македоније, *Macedoniae Acta Archaeologica*, 10 (1989) 40.

²² D. Garašanin, Neue Betrachtungen zur Starčevo – und Körös-Gruppe, *Varia Archaeologica Hungarica* 2 (1989) 56.

²³ S. Vetnić, Počeci rada na ispitivanju kulture prvih zemljoradnika u srednjem Pomoravlju, *Materijali* 10 (1974) 123-168.

Ib и IIb (Стари бунар, Трањина бара, Слатине – Рашевица).²⁴ Буковачку чесму, једино насеље из те групе на коме су истраживања пружила задовољавајуће резултате, приписао је Протостарчеву.²⁵ Ветњић наводи да на том насељу, са око 5.000 керамичких фрагмената, груба керамика представља 81,5% укупног керамичког материјала. У групи орнаментисане керамике (37% укупног материјала) доминира импресо (51%), док су барботин и урезивање знатно слабије заступљени (18% и 5%).²⁶

То би значило да данас нема ниједног локалитета који би репрезентовао фазу Старчево I по Д. Гарашанин, односно да је та фаза представљена само материјалом из три јама са локалитета Старчево – јама 3, јама 8 и најдубљег слоја јама 5А. Међутим, када се има у виду да периодизације Д. Гарашанин и М. Гарашанина претпостављају готово константан однос грубе и fine керамике кроз све развојне фазе старчевачке културе (приближно 70% : 30%), као и непромењен однос барботина и импреса у оквиру грубе керамике, јама приписане фази I се само одсуством сликане керамике разликују од јама које репрезентују фазе Старчево IIa и IIb.²⁷ Имајући у виду напомену С. Димитријевића да показатеље из јама треба узимати с резервом, поготово када оне или поједини њихови хоризонти нису богати материјалом, чини се да је управо мала количина материјала разлог одсуства сликане керамике у јамама приписаним Старчеву I.²⁸ Те јама, наиме, садржале су најмање керамичких фрагмената (јама 3 – 208, јама 5А најдубљи слој – 180, јама 8 – 350).²⁹ Јама са сликаном керамиком садржале су знатно већу количину керамике. Међу њима је најмање материјала било у јама 10 – 498 фрагмената, а највише у јама 6 – 8046 и јама 7 – 2452 фрагмента. У њима је нађено укупно 196 сликаних фрагмената, односно између 6 (јама 5А изнад најмлађег пода) и 22 сликана фрагмента (јама 7), осим у јама 6, из које потиче 127 фрагмената сликане керамике. У односу на укупну количину материјала у свакој јама, проценат сликане керамике се креће између 0,9% (јама 7) и 2% (јама 10). Јама 6 у том погледу не представља изузетак, јер сликана керамика чини свега 1,5% њеног керамичког садржаја. Када се то има у виду, онда је сасвим јасно да се, ионако малобројна сликана керамика, не може ни очекивати у јамама сиромашним керамичким материјалом. Насупрот томе, заједничка одлика свих јама, у којима је велики део грубе керамике украшен (између 60% и 79%), је апослутна доминација барботина (67% – 93% орнаментисаних фрагмената) и веома скромна заступљеност импреса (1,2% – 7,4%) у групи орнаментисане керамике. То наводи на закључак да јама 3, јама 8 и најдубљи слој јама 5А, иако

²⁴ С. Ветњић, О пореклу старчевачке културе у басену Велике Мораве, у *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана*, ур. Н. Тасић, Крагујевац 1998, 77-81.

²⁵ С. Ветњић, Старчевачка насеља типа Буковаче у Поморављу, *Гласник* 2 (1985) 163.

²⁶ *Ibid.*, 165.

²⁷ D. Arandelović-Garašanin, *op. cit.*, 86-103; M. Garašanin, *op. cit.*, 133-135.

²⁸ S. Dimitrijević, *op. cit.*, (n.2), 113.

²⁹ D. Arandelović-Garašanin, *op. cit.*, 86-103.

без сликане керамике, не могу репрезентовати фазу Старчево I, већ се морају приписати времену класичне старчевачке културе (Старчево IIa-b).

Периодизација Н. Н. Тасића, као што је напоменуто, претпоставља да се на старчевачким насељима у свим фазама примењује сликање.³⁰ Чини се да је то један од њених основних недостатака, што ће знатно утицати на њену практичну примену – с обзиром на то да на територији Србије постоји више од 30 локалитета без сликане керамике, они се тешко могу ускладити са предложеном периодизацијом. Њиховим приписивањем различитим фазама периодизације, и покушајем да се исти или слични мотиви изведени у различитим техникама и на различитим врстама керамике стилски, а затим на основу тога и хронолошки изједначе, проблем хронолошког положаја тих локалитета није разрешен.³¹ Истицањем у први план сликаних мотива (спирала) и претпоставком да их друге технике опонашају, што се наводи као једна од карактеристика грубе керамике у фази MNСВ IIIa,³² доведено је у питање утврђивање критеријума и карактеристичних појава на основу којих се може дефинисати садржај развојних фаза старчевачке културе. То је посебно потенцирао претпоставком да би локалитет Циглана – Добановци, због појаве пластично моделованих орнамената, посебно спирала које се у фази MNСВ IIIa изводе сликањем, могао да репрезентује завршну фазу у развоју старчевачке културе.³³ Када се има у виду, међутим, да је пластично моделована спирала за сада констатована само на локалитетима раног неолита (Рудник, Лепенски вир IIIa доле, Дивостин Ib, Бања I), као и констатација да спирални орнамент без других, за хронологију значајних елемената, нема хронолошку вредност,³⁴ јасно је да је закључивање само на основу аналогних спиралних мотива непоуздано и да се при разматрању карактера и хронолошког положаја локалитета без сликане керамике морају узети у обзир и други релевантни показатељ.

У покушају да разреши неусаглашене ставове, изнете у различитим периодизацијама, о садржају најстарије фазе старчевачке културе, С. Перић полази од констатације да су, осим балканско-анадолских елемената, у протостарчевачкој групи, односно групи Guga Vascului, заступљени и елементи балканско-средњеподунавског комплекса, што доводи у питање оправданост њеног издвајања као посебне културне групе, и закључка да протостарчевачка и старчевачка група представљају јединствену културну појаву.³⁵

Његова анализа локалитета без сликане керамике, на којима доминира груба керамика, показује да њихове карактеристике заиста одговарају почетној фази развоја старчевачке културе. Те локалитете, међутим, приписује фази

³⁰ N. N. Tasić, *op. cit.*, 43-44.

³¹ *Ibid.*, 46-158.

³² *Ibid.*, 44.

³³ *Ibid.*, 70.

³⁴ M. Garašanin, *op. cit.*, 103.

³⁵ С. Перић, Вишеслојна неолотска насеља и проблем културне стратиграфије неолита на територији Србије, *Старинар* 49 (1999) 15-19.

Старчево I у смислу периодизације Д. Гарашанин, и тиме битно мења садржај те фазе.³⁶ Груба керамика, као основни елемент за вредновање тих локалитета, исказује се кроз присуство две основне орнаменталне технике – барботина и импреса, чији међусобни однос на старчевачким насељима има вредност хронолошког показатеља. Стога доминација грубе керамике није довољан аргумент за приписивање тих локалитета фази Старчево I, јер периодизација Д. Гарашанин и М. Гарашанина као следећу карактеристику те фазе наводе апсолутну доминацију барботина над импресом.³⁷ На налазиштима које С. Перић наводи то није случај, већ у доминантној грубој (и прелазној) керамици преовлађује импресо, а не барботин, па се стога ти локалитети могу повезати само са садржајем Протостарчева. То што на њима није заступљена сликана керамика такође није доказ да они репрезентују Старчево I. Када се има у виду да на Лепенском виру, на коме је истражено више од 3.800 m² сликана керамика чини 0,1% укупног керамичког материјала,³⁸ у Бисерној обали – 0,14%,³⁹ у Лудашу – 0,1% (7 фрагмената),⁴⁰ а да је на неким налазиштима нађен само по један фрагмент сликане керамике (Змајевац, Магарећи млин),⁴¹ онда је јасно да се сликана керамика не може ни очекивати приликом ископавања малог обима. Са друге стране, приписивањем Старчеву I, уз протостарчевачке локалитете без сликане керамике, и протостарчевачких насеља са сликаном керамиком,⁴² у потпуности је промењен смисао који та фаза има у периодизацији Д. Гарашанин, при чему постојање локалитета са грубом керамиком и доминацијом барботина, без сликане керамике, није потврђено. У хронолошком смислу ти локалитети би се, с обзиром на то да претходе фази Старчево IIa, могли изједначити са фазом Старчево I, али би то вероватно допринело увећавању конфузије која већ постоји у радовима у којима се термин Старчево I користи као синоним за Протостарчево.

Преглед публикованих резултата истраживања показује да на територији Србије постоји више од 30 локалитета без сликане керамике, који се на основу карактеристика свог керамичког материјала могу приписати најстаријој етапи старчевачке културе.⁴³

Налазишта на којима барботин није заступљен, а доминантна груба (и прелазна) керамика је спорадично украшена импресом и пластичним ребрима

³⁶ *Ibid.*, 28.

³⁷ D. Garašanin, *Origines et relations des groupes du complexe Balkano-Pannonien du néolithique ancien, Problemes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe*, Krakow 1980, 74; M. Garašanin, *op. cit.*, 134.

³⁸ D. Srejić, *op. cit.*, 8, n. 2.

³⁹ M. Garašanin *Les origines du néolithique dan la basin de la Méditerranée et dans lu Sud-Wat-Européen, Problemes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe*, Krakow 1980, 67.

⁴⁰ D. Sekereš, *Newki aspekti istraživanja ranog neolita u severnoistočnoj Bačkoj*, *Materijali* 10 (1974) 192.

⁴¹ R. Katunar, *Neolitska naselja u dolini Jasenice*, Beograd 1988, 7-12; V. Leković, *Magareći mlin – Apatin*, у *The Neolitic of Serbia*, ed. D. Srejić, Belgrade 1988, 80.

⁴² С. Перић, *op. cit.*, 31.

⁴³ Основне податке о ранонеолитским локалитетима на територији Србије са литературом видети у *The Neolitic of Serbia*, ed. D. Srejić, Belgrade 1988; и С. Перић, *op. cit.*, 12-13.

(Циглана – Добановци, Црквине – Миоковци, Дивостин Ia-b, Доња Брањевина III, Дрмно – Лугови, Гривац I, Хајдучка воденица, Лепенска поткапина, Лепенски вир IIIа доле, Луг – Звечка, Власац) одговарају фази Протостарчево I. У односу на периодизацију С. Димитријевића, ови локалитети одговарају фази монохром, при чему треба истаћи да за сада, осим локалитета Село – Добановци, нема ни једног налазишта које би репрезентовало старију подфазу монохром А.

Друга група налазишта без сликане керамике је знатно бројнија (Аниште, Баковача, Бања, Батка, Буковачка чесма, Честа – Доброводица, Дамјанов кладенац, Бела бара – Ђурђево, Конопљара, Козлук, Кучајна, Лепенско поље, Орашје – Дубравица, Орнице – Макрешани, Стубица, Ушће Каменичког потока, Валуге, Велесница, Велика река – Топола). На њима груба керамика такође представља највећи део керамичког материјала, импресо је доминантна техника, а барботин, као нова техника, примењен је на малом броју посуда. Ови локалитети одговарају фази Протостарчево II, а одуство сликане керамике на њима нема нужно хронолошки значај. На територији Србије су ранонеолитски локалитети са керамиком на којој су орнаменти изведени белом (Ајмана, Диња Брањевина II, Књепиште, Магарећи млин, Бисерна обала, Змајевац) или белом и тамном бојом (Благотин, Дивостин Ic, Дреновац Ib-d, Грибав IIa-b, Лепенски вир IIIа горе, Лудаш – Бушак) малобројни, а број сликаних фрагмената, осим на Доњој Брањевини и Гривцу, готово симболичан. Хронолошке и регионалне разлике међу локалитетима фазе Протостарчево II вероватно условљавају делимичну стилску неуједначеност сликања и неједнаку заступљеност импреса и барботина.

Крај Протостарчева, по мишљењу М. Богдановића, иако их постојеће периодизације углавном сврставају у фазу Старчево IIа по Д. Гарашанин, односно линеар В по С. Димитријевићу, обележавају Гривац IIb, Дивостин Ic, Лепенски вир IIIb и Дреновац Id.⁴⁴ Те хоризонте одликује доминација грубе керамике, украшавање импресом, који и даље има водеће место у групи орнаментисане керамике, и барботином, који је, у односу на претходне фазе на истим локалитетима нешто бројнији. Сликање се изводи најчешће тамном бојом, мотиви су углавном праволинијски. Сликањем се, мада веома ретко, изводи и спирала.⁴⁵

Иако то тумачење у стручној литератури није прихваћено,⁴⁶ чини се да управо ситуација на Лепенском виру говори у прилог Богдановићевом ставу.

Сматрајући да старијем неолиту припада само Лепенски вир IIIа (Протостарчево I-II), Д. Срејовић је слој IIIb, који садржи и неке од основних елемената класичног Старчева, приписао средњем неолиту. У његовој периодизацији тај слој репрезентује фазу Старчево I, за коју се наводи да у

⁴⁴ М. Богдановић, Стратиграфија протостарчевачких насеља у Гривцу, *Археолошка радионица* 2 (1995) 12.

⁴⁵ *Ibid.*, 13; С. Вентић, *op. cit.*, 84, n. 24; Д. Срејовић, *op. cit.*, 13, n. 2.

⁴⁶ С. Перих, *op. cit.*, 22.

потпуности одговара фази Старчево II по В. Милојчићу и фази IIIa по Д. Гарашанин.⁴⁷ Компарацијом слојева Лепенски вир IIIa горе и IIIb уочава се, међутим, да су разлике у садржају тих слојева незнатне.

Однос грубе и финије керамике у слоју IIIb незнатно је промењен (65% : 35%) у односу на претходни слој (50% : 50%). У групи грубе керамике учешће појединих врста није битно измењено, па су и у том слоју најбројније посуде са неравном површином (30% грубе керамике) и са површином превученом снопом гранчица (45% грубе керамике), које, по Д. Срејовићу, у класичној старчевачкој култури нису заступљене.⁴⁸ У групи финије керамике израђују се само квалитетније врсте. Импресо, који се изводи на грубој и финијој керамици, и даље је доминантна техника, док је барботин заступљен на 25% грубе керамике, односно 16,25% укупног керамичког материјала. (У слоју IIIa горе керамика украшена барботином представља 5% укупног материјала.) Сликана керамика је малобројна, а мотиви, углавном праволинијски (пронађен је и један фрагмент са спиралом), изводе се тамном бојом. Амулети и жртвеници на четвороугаоним перфорираним стопама присутни су и у овом слоју.⁴⁹

Због стратиграфског и културног континуитета, С. Димитријевић слој IIIb приписује фази линеар В која, по њему, представља прави барботински хоризонт, док су импресо и урезивање у опадању.⁵⁰ С обзиром на то да садржај тог слоја не одговара дефиницији фазе линеар В, али ни Старчеву IIIa по Д. Гарашанин, констатује да се у то време Лепенски вир IIIb знатно разликује од стандардне слике старчевачке културе, што је, по његовом мишљењу, последица веома изражених конзервативних схватања и појаве неких манифестација блиских Кереш стилу.⁵¹

Не улазећи у расправу о томе, чињеница је да се садржај слоја IIIb не може приписати класичној старчевачкој култури, већ фази која јој претходи, и која би се, с обзиром на сличности са карактеристикама слоја IIIa горе, могла сматрати развијеном формом Протостарчево II. Чини се да је у каснијем периоду и Д. Срејовић био склон да Лепенски вир III у целини припише Протостарчеву, мада то није експлицитно образложио. Тај став је садржан у констатацији да неолитска керамика са Власца одговара налазима из насеља Лепенски вир IIIb и да се због тога она поуздано може узети за културу Протостарчево (вероватно Протостарчево II).⁵²

У прилог ставу да Лепенски вир IIIb и локалитети чији садржај показује исте карактеристике припадају Протостарчеву, а не развијеној старчевачкој култури, треба додати и констатацију М. Богдановића да се одређене врсте, вероватно култних предмета, налазе само на протостарчевачким локалитети-

⁴⁷ D. Srejić, *op. cit.*, 14, n. 2.

⁴⁸ *Ibid.*, 13.

⁴⁹ *Ibid.*, 9.

⁵⁰ S. Dimitrijević, *op. cit.*, 85, n.2.

⁵¹ *Ibid.*, 86.

⁵² Д. Срејовић и З. Летица, *Власца I*, Београд 1978, 130.

ма.⁵³ Реч је о керамичким и каменим амулетима, керамичким моделима зрна пшенице (хлебни колачи), одређеним типовима антропоморфних фигурина (посебно тзв. венере) и жртвеницима на четвороугаоним перфорираним стопама. Та група предмета је у археолошком материјалу протостарчевачких насеља, чини се, знатно бројнија, него што се на основу публикованих налаза може закључити.⁵⁴ Присуство амулета на већини ранонеолитских локалитета, од Магарећег млина и Доње Брањевине на северу, до Благодина, Кременштице и Рудника на југу и ђердапских локалитета на истоку,⁵⁵ потврђује, уз остале карактеристике, да су та насеља хомогенизована на територији која ће у следећем периоду бити обухваћена класичним старчевачком културом. Те границе у извесном смислу потврђује и распрострањеност жртвеника на четвороугаоној перфорираној нози који, иако најбројнији на ђердапским локалитетима, нису ограничени само у тој области, већ се јављају и на северу (Доња Брањевина) и југу протостарчевачке територије (Благотин, Конопљара).⁵⁶

Преглед различитих ставова о најстаријој фази старчевачке културе и критеријумима на којима се они темеље, као и основних карактеристика локалитета који се тој фази могу приписати, показује да се основни елементи старчевачке културе појављују већ на протостарчевачким насељима. На хронолошком плану се стога даљи развој те културе манифестује првенствено променом односа између већ постојећих појава и нестајањем неких типова културних предмета, а у знатно мањој мери појавом нових облика и стилова. Статистичке анализе, за сада прилично запостављене у проучавањима керамичког материјала, помогле би у разрешавању неких важних детаља тог процеса. С обзиром на то да је највећи број насеља једнослојан, а да сликана керамика, која је најчешће основни критеријум на коме се периодизације заснивају, представља изузетно мали део керамичког материјала, једина карактеристична категорија у којој би квантитативне промене за сада могле да се прате је груба (и обична) керамика, односно промене у начину орнаментисања. Ако се заступљеност импресо и барботин технике посматра као један од критеријума, може се констатовати да на територији централног Балкана локалитете раног неолита одликује доминација импресо и знатно ређа појава барботина, док је на насељима средњег неолита ситуација обрнута. При томе су одређене врсте декоративних елемената на грубој и финијој керамици (пластично моделована ребра, спирале и елипсоидни налепци), као и специфични културни предмети карактеристични само за локалитете старијег нео-

⁵³ М. Богдановић, *op. cit.*, 13.

⁵⁴ S. Stanković, *Sakralna mesta i predmeti u starijeneolitskim kulturama centralnobalkanskog područja*, Beograd 1992, 135-180.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ S. Karmanski, *Donja Branjevina*, Odžaci 1988, T.VIII. Примерци са Благодина нису публиковани, материјал се налази у Центру за археолошка истраживања. Фрагментована стопа са Конопљаре приказана је на изложби *Хоризонти Конопљаре* 1997. године у Народном музеју у Крушевцу.

лита, док у групи финије керамике боја којом се слика, као и појава једноставне спирале, на тим насељима нема значај основне хронолошке детерминантне. На основу тога се може констатовати да најстарију етапу старчевачке културе репрезентује више од 40 протостарчевачких насеља, укључујући ту и локалитете типа Лепенски вир Шб и Гривац Пб. Следећу етапу у њеном развоју представљају локалитети класичне фазе старчевачке културе (Старчево Па-в по Д. Гарашанин).

УДК: 903.4'18(497.11)"6343" : 903.23.02

DUBRAVKA NIKOLIĆ

THE EARLY NEOLITHIC IN SERBIA – CULTURAL AND CHRONOLOGICAL PROBLEMS

Summary

In spite of several classifications of the Starčevo culture, disagreements concerning the earliest phase are still existed, so the problem of chronological and cultural relations between phase Starčevo I and Protostarčevo remained unclear. Bearing in mind that all attempts to explain a development of the Starčevo culture are mainly based upon the study of painted vessels, chronological position of more than 30 sites without painted pottery has not been adequately examined.

According to D. Garašanin and M. Garašanin the sites of phase Starčevo I are marked by coarse vessels and barbotine as a dominant mode of decoration. However, there is no evidence that this type of settlements existed. It was neglected that a small amount of pottery fragments in Starčevo pits 3, 8 and 5A (form subpit deeper level) could be the reason for lacking the painted vessels.

In the periodization of D. Srejović the early phase of the Starčevo culture is divided into two stages. The sites characterised by monochrome and coarse pottery, decorated only occasionally with impressed ornaments and moulded bands belong to Protostarčevo I phase. In the next phase (Protostarčevo II), although barbotine and painting are represented, impressed ornaments predominate.

We assume that settlements without painted pottery have been established during the earliest phase of the Starčevo culture (Protostarčevo). The basic characteristics some of them correspond to the phase Protostarčevo I. On the other hand, settlements with coarse pottery decorated mostly with impressions and only occasionally with barbotine, belong to the phase Protostarčevo II. We also argue that some sites, like Lepenski Vir IIIb and Grivac IIb, also belong to that phase, because their basic characteristics represent developed or more probably the end of the phase Protostarčevo II. A further development of the Starčevo culture is represented by the settlements of the Starčevo II phase.

05. 02. 2001.